अध्यायः ७

भारतस्य सांस्कृतिकानि मूलानि

"यद् अपहर्तुं न शक्यते; यत् शासकैः ग्रहीतुं न शक्यते; ... यत् न भारं यथा किमपि न तौलति; यत् प्रयुक्तोऽपि प्रतिदिनं केवलं वर्धते — तत् सर्वेभ्यः महत्तमं धनं सत्यविद्याधनम्" इति ।

— सुभाषितम् (ज्ञानिनः कथनम्)

एकः ऋषिः (कर्णाटकप्रदेशस्य हाम्पीस्थानकात्) | बुद्धः (भूटानप्रदेशात्) | महावीरः (बिहारप्रदेशात्)

© NCERT not to be republished

महत्त्वपूर्णाः प्रश्नाः

१. *वेदाः के सन्ति ? तेषां कः सन्देशः ?*

२. *ख्रीष्टपूर्वायां प्रथमशताब्द्यां भारतवर्षे काः नूतनाः विचारधाराः प्रादुर्भूताः ? के तेषां मूलसिद्धान्ताः ?*

३. *भारतीयसंस्कृतौ लोकपरम्पराणाम् आदिवासिपरम्पराणां च किं योगदानम् ?*

0681CH07

भारतीयसंस्कृतिः, केनापि अनुमानेन, अनेकसहस्राब्दपुराणी अस्ति । प्राचीनवृक्ष इव अस्य बहुमूलानि, अनेकानि शाखानि च सन्ति । मूलं सामान्यं कूपं पोषयति । तथा च कूपात् बहवः शाखाः उद्भवन्ति, ये भारतीयसंस्कृतेः भिन्नाः अभिव्यक्तयः सन्ति, तथापि साधारणकन्देन एकीकृताः।

आध्यात्मिकः - आत्मविषये परमात्मविषये वा प्रवर्तितो विचारः। अस्माकं चलमानात् वैयक्तिकात् जीवनात् गभीरतरम् उच्चतरञ्च अन्वेषणं हि आध्यात्मिकता इत्युच्यते।

एतेषु काश्चन शाखाः कला-साहित्य-विज्ञान-चिकित्सा-धर्म-शासन-कला, युद्धकला-आदिविषयकाः सन्ति । 'विचारविद्यालयाः' अपि सन्ति, येन वयं विचारकानाम् अथवा **आध्यात्मिकसाधकानां** समूहान् अभिप्रेतवन्तः ये मानवजीवनस्य, जगतः इत्यादीनां विषये समानविचारं साझां कुर्वन्ति।

साधकः : तथा कश्चिद् जनः यः जगतः सत्यस्य अन्वेषणं करोति। अयं साधकः, साधुः, योगी, साधुः, दार्शनिकः इत्येतैः नामभिरपि आख्यायते।

अनेके पुरातत्त्वविदः विद्वांसः चादर्शयन् यत् भारतस्य केचन सांस्कृतिकमूलाः सिन्धुपर्यन्तं वा हरप्पान् वा सिन्धु-सरस्वती-सभ्यतापर्यन्तं गच्छन्ति (यस्मिन् विषये वयं षष्ठाध्याये अपश्यम्) पश्चात् कालान्तरेण भारते शतशः विचारशालाः उद्भूताः। अत्र वयं कतिपयानि प्रारम्भिकानि विद्यालयानि पश्यामः, येन भारतं अद्वितीयव्यक्तित्वयुक्तः देशः इति आकारः कृतः। तेषां मूलं च अवगत्य वयं 'भारत, स भारत' इति अधिकतया अवगन्तुं शक्नुमः।

वेदाः वैदिकसंस्कृतिश्च

क) के वेदाः ?

"वेद" इति शब्दः संस्कृतात् विद्धातोः आगतः, यस्यार्थः 'ज्ञानम्' इति। वयं पूर्वाध्यायेषु ऋग्वेदस्य संक्षेपेण उल्लेखं प्राप्नुवम्। वस्तुतः चत्वारः वेदाः सन्ति — ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः, अथर्ववेदश्च। एते भारतस्य सर्वाधिकाः प्राचीनाः, तथा च विश्वस्य प्राचीनतमाः ग्रन्थाः सन्ति।

वेदाः सहस्राणां स्तोत्राणां मन्त्राणां वा समूहाः सन्ति - इमानि स्तोत्राणि क्वचित् पद्याकारेण, क्वचिद् गद्याकारेण, क्वचिद्वा गीताकारेण रचितानि सन्ति। इमे मन्त्राः मौखिकरूपेण उच्चार्यन्ते, न तु क्वचिद् विलिख्य स्थाप्यन्ते स्म। अतोऽयं वेदः श्रुतिः इत्यप्युच्यते। एते मन्त्राः सप्तसिन्धवप्रदेशे विरचिताः सन्ति (यद् वयं पञ्चमाध्याये अपश्यम्)। एतेषु सर्वेषु वेदेष्वपि सर्वप्राचीनस्य ऋग्वेदस्य रचना कदाभवत् इत्यस्य अपि निर्णयः अत्यन्तं क्लिष्टकरोऽस्ति। विषयेऽस्मिन् विदुषाम् अभिप्रायो यत्, ऋग्वेदः आनुमानिकं ख्रीष्टपूर्वे

पञ्चसहस्रशताब्द्याः आरभ्य द्विसहस्रशताब्दीमध्ये रचितः इति। तस्मात् प्रायः शतात् द्विशतं यावत् वंशानुक्रमिणां मध्ये श्रौतपरम्परया स्मरणेन धार्मिकोपचारैश्च इमे ग्रन्थाः रक्षिताः आसन्, किञ्च परं वाचा कस्यचिदपि एकस्य शब्दस्य परिवर्तनं विना अग्रिमाय उत्तराधिकारिणे प्रदत्ताः आसन्!

यूनेस्को : यूनेस्को इत्यस्य अर्थः 'संयुक्त-राष्ट्र-शैक्षणिक-वैज्ञानिक-सांस्कृतिक-सङ्गठनम्' इति। एतत् शिक्षया, विज्ञानेन, संस्कृत्या च जनानां राष्ट्राणां च मध्ये संवादं प्रवर्धयति ।

मा विस्मरन्तु

सहस्रवर्षेभ्यः अयं सावधानीपूर्वकं प्रसारणं व्याख्यायते यत् अष्टोत्तर-द्विसहस्रतमे (२००८) वर्षे **यूनेस्को**-संस्थायाः वैदिकजपं 'मानवतायाः मौखिकस्य अमूर्तस्य च धरोहरस्य कृतिः' इति किमर्थं मान्यतां दत्तम्।

वैदिकस्तोत्राणि ऋषिभिः (पुरुषद्रष्टा वा ऋषिभिः) ऋषिभिः (स्त्रीभिः) च संस्कृतभाषायाः प्रारम्भिकरूपेण रचिताः आसन् । ते काव्यरूपेण अनेकदेवताः (देवताः वा देवीः) सम्बोधिताः आसन्, यथा इन्द्रः, अग्निः, वरुणः, मित्रः, सरस्वती, उषा इत्यादयः अनेकाः। एते देवताः द्रष्टिभिः सह मिलित्वा मानवजीवने '**ब्रह्माण्डे**' च ऋतम् अथवा सत्यं, क्रमं च धारयन्ति स्म।

ब्रह्माण्डः : क्रमबद्धः सामञ्जस्यपूर्णो वा संसारः विश्वो वा।

पूर्वम् ऋषयः ऋषिकाश्च तान् देवान् देवताश्च एकरूपेण अपश्यत्, न भेदेन। यथा अनेन प्रसिद्धेन स्तोत्रेण उक्तम् -

एकं सद्विप्राः बहुधा वदन्ति ...

राजमानः सः [अर्थात् परमं तत्त्वम्] एक एव,

किन्तु ऋषयः तं बहुभिः नामभिः बोधयन्ति।

अस्यां **विश्वदृष्टौ**, केचन मूल्यानि विशेषतया महत्त्वपूर्णानि आसन्, 'सत्यम्' इत्यस्मात् आरभ्य, यत् प्रायः ईश्वरस्य अन्यत् नाम आसीत् । ऋग्वेदस्य अन्तिमाः मन्त्राः अपि जनानां मध्ये एकताम् आह्वयन्ति-

विश्वदृष्टिः - विश्वस्य एका विशिष्टा दृष्टिः, अवगमः, उत्सः, कार्यप्रणाली च।

© NCERT not to be republished

सं गच्छध्वं सं वदध्वं सं वो मनांसि जानताम्।
देवा भागं यथा पूर्वे संजानाना उपासते ॥
समानो मन्त्रः समितिः समानी, समानं मनः सह चित्तमेषाम्।
समानं मन्त्रमभिमन्त्रये वः समानेन वो हविषा जुहोमि ॥
समानी व आकूतिः समाना हृदयानि वः।
समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति ॥

ख) वैदिकः समाजः

प्रारम्भिको वैदिकः समाजः भिन्नेषु जनेषु अथवा 'कुलेषु' अर्थात् बृहत्तरेषु जनसमूहेषु संगठितः आसीत्। केवलम् ऋग्वेदे एव एतादृशाः त्रिंशद् जनाः सङ्कलिताः सन्ति, यथा भरतः, पुरुः, कुरुः, यदुः, तुर्वशाः इत्यादयः। प्रत्येकं जनप्रदेशाः उपमहाद्वीपस्य वायव्यप्रान्तस्य एकेन विशिष्टेन प्रदेशेन सम्बद्धाः सन्ति।

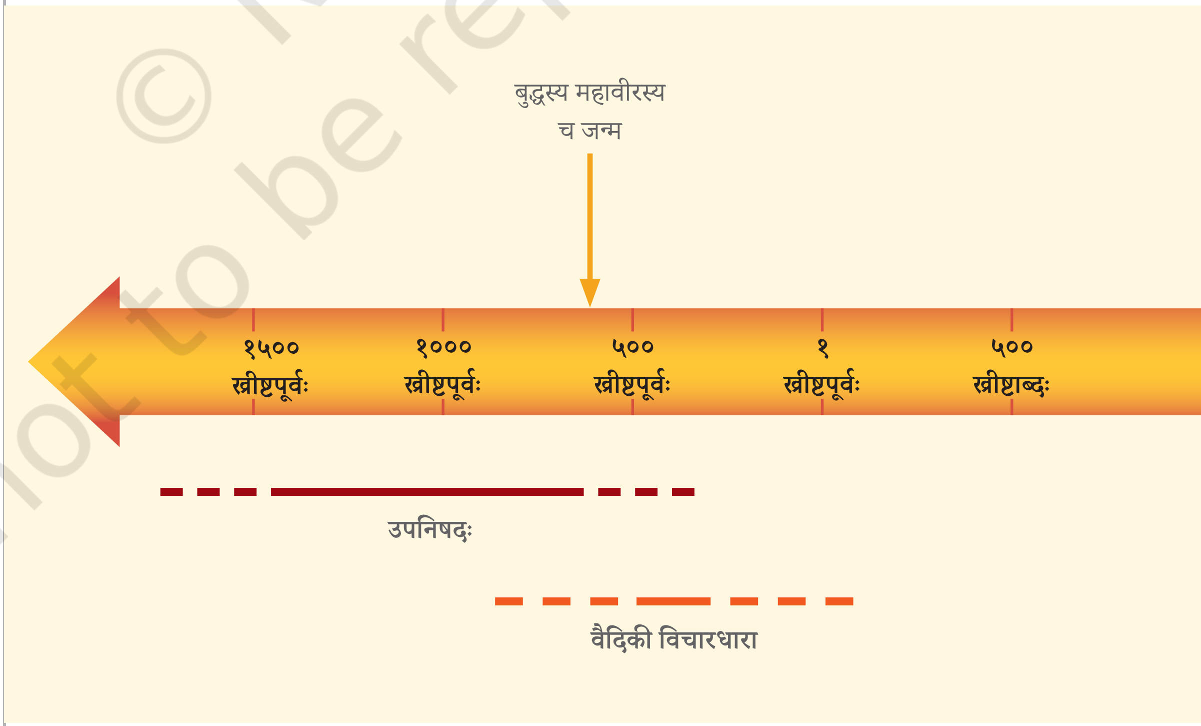

© NCERT not to be republished

एते जनाः स्वसमाजस्य कथं शासनं कुर्वन्ति स्म इति बहु न ज्ञायते। वेदाः केवलं राजा (राजा वा शासकः), सभा, समितिः इत्यादिभिः शब्दैः कतिपयानि सूचकानि अस्मान् ददति, ययोः द्वयोः अपि सामूहिकसमागमः सभा वा निर्दिश्यते।

वैदिकग्रन्थेषु अनेके व्यवसायाः उल्लिखिताः सन्ति, यथा कृषकः, बुनकरः, कुम्भकारः, निर्माता, काष्ठकारः, चिकित्सकः , नर्तकः, नाईः, पुरोहितः इत्यादयः ।

चिकित्सकः - यः कोऽपि पारम्परिकप्रथानां प्रयोगं कृत्वा रोगानाम् उपशमनार्थं वा चिकित्सायाम् वा करोति।

एहि, वयम् अन्विषामः

यत्र जनाः स्वनेतृणां चयनं कुर्वन्ति तस्य समाजस्य पदं भवन्तः जानन्ति वा? एतादृशी स्थितिः जनाः कथं लाभं प्राप्नुवन्ति इति भवन्तः मन्यन्ते? यदि ते अचिन्त्यनेतृणां अधीनं जीवन्ति तर्हि किं भवितुम् अर्हति? (सङ्केतः : 'शासनं लोकतन्त्रं च' इति विषये भवन्तः किं शिक्षन्ति इति पुनः चिन्तयन्तु!) शतात् सार्धशतपर्यन्तानां शब्दानाम् अनुच्छेदेन स्वविचारान् लिखन्तु।

ग) वैदिकी विचारधारा

वैदिकसंस्कृतावपि वैयक्तिकहिताय, सामूहिकहिताय, कल्याणाय च विविधाः देवताः (देवानां देवीनां वा) प्रति निर्दिष्टाः बहवः संस्काराः (यज्ञः, प्रायः 'यज्ञः' इति पठ्यन्ते) विकसिताः नित्यक्रियाः सामान्यतया अग्निसम्बद्धस्य देवस्य अग्निप्रार्थना, अर्पणरूपेण च भवन्ति स्म, परन्तु ते संस्काराः कालान्तरेण अधिकाधिकं जटिलाः अभवन्।

'उपनिषद्' इति नाम्ना प्रसिद्धः ग्रन्थसमूहः वैदिकसंकल्पनासु निर्मितः, पुनर्जन्म (जन्मान्तरम्) कर्म (अस्माकं कर्म, तस्य परिणामश्च) इत्यादीनां नूतनानां प्रवर्तनं कृतवान् सामान्यतः 'वेदान्तः' इति नाम्ना प्रसिद्धस्य एकस्य विचारधारानुसारं सर्वं — मानवजीवनं, प्रकृतिः, जगत् च — ब्रह्म (ब्रह्मदेवेन सह न भ्रमितव्यम्) इति एकमेव दिव्यं तत्त्वम् अथवा कदाचित् केवलं तत् ('तत्') इति द्वे प्रसिद्धे मन्त्रे एतत् सरलतया किन्तु गहनतया व्यञ्जयन्ति-

© NCERT not to be republished

"अहं ब्रह्मास्मि"

अहं ब्रह्म (दिव्यः) अस्मि।

"तत्त्वमसि"

तद् ब्रह्म त्वमेव असि। (जीवब्रह्मणोः ऐक्यम्)

उपनिषदि आत्मनः परमात्मनो वा अवधारणा प्रदत्तास्ति — यत् दिव्यं तत्त्वं प्रत्येकस्मिन् भूते निवसति परन्तु अन्ते ब्रह्मणा सह एकम् अस्ति लोके सर्वं संबद्धं परस्पराश्रितमित्यनुवर्तते। एतेन सर्वे भवन्तु सुखिनः, अथवा "सर्वे प्राणिनः सुखिनः भवन्तु" इति आरभ्यमाणा सामान्यप्रार्थना व्याख्याता, ततः परं सर्वेषां रोगशोकविहीनतां कामना भवति।

विषयेऽस्मिन् चिन्तयन्तु

किं भवता अन्यं किमपि कथां श्रुतं पठितं वा यत् महत्त्वपूर्णं सन्देशं प्रसारयति स्म? तया भवन्तं के मूल्यानि शिक्षितानि?

चेतना : गुणः अथवा अवस्था, अवगतिर्वा

ख्रीष्टपूर्वात् प्रथमसहस्राब्दाद् आरभ्य वेदानाम् अधिकाः विचारधाराः वर्धिताः। तेषु एकः योगः आसीत्, यस्मिन् स्वस्य चेतनायां ब्रह्मस्य साक्षात्कारं प्राप्तुं उद्दिष्टाः पद्धतयः विकसिताः आसन् . एतानि विचारधाराणि मिलित्वा अद्यत्वे वयं यत् 'हिन्दुधर्मः' इति वदामः तस्य आधाराः अभवन्।

बौद्धधर्मः

अन्याः विचारधारा अपि उद्भूताः, ये वेदानाम् अधिकारं न स्वीकृत्य स्वतन्त्राणि विकसितवन्तः। एतेषु अन्यतमोऽयं बौद्धधर्मः।

प्रायः सार्धद्वयसहस्राब्दात् पूर्वं लुम्बिनी-नगरे (अद्यतनीयविचारेण षष्ठ्युत्तर-ऊनविंशतितमे (१९६०) वर्षे) सिद्धार्थः गौतमनामकेन युवराजरूपेण जन्म अलभत।

© NCERT not to be republished

उपनिषदां बहवः कथाः अस्मान् प्रश्नान् पृच्छितुं महत्त्वं वदन्ति, एते प्रश्नाः पुरुषाणां, महिलानां, बालकानां वा आगच्छन्ति वा।

श्वेतकेतुः सत्यबीजश्च

(छान्दोग्योपनिषद्)

ऋषिः उद्दालकः स्वपुत्रं श्वेतकेतुं वेदाध्ययनाय गुरुकुलं प्रेषितवान्। द्वादशवर्षानन्तरं यदा श्वेतकेतुः प्रत्यागतवान् तदा तस्य पिता अवगच्छत् यत् सः स्वविद्यायाः विषये अत्यन्तः गर्वितो जातः इति। अतः उद्दालकः तं ब्रह्मस्वभावप्रश्नैः परीक्षितवान्, यस्य उत्तरं श्वेतकेतुः न शक्तवान् ।

उद्दालकः कथयितुं प्रवृत्तः यत् कथं ब्रह्म अदृश्योऽपि सर्वत्र यथा वटफलस्य बीजं उद्घाट्य शून्यं दृश्यते, परन्तु पूर्वमेव भविष्यत् वटवृक्षं समाहितं भवति यथा वा एकस्मात् मृत्तिकायाः सर्वविधाः भिन्नाः घटाः निर्मातुं शक्यन्ते। तथा च अस्माकं परितः सर्वं एकस्मात् तत्त्वात् — ब्रह्मणः — उद्भूतम् । सः एतैः वचनैः स्वशिक्षणस्य समापनम् अकरोत्, "सर्वं तदेतत् सूक्ष्मतमं भवति ... तत्त्वमसि, श्वेतकेतो" इति ।

नचिकेताः, तस्य त्रयः वराश्च

(काठकोपनिषद्)

एकदा कश्चन पुरुषः संस्कारेण सर्वाणि सम्पत्तिं ददाति स्म । यथा तस्य पुत्रः नचिकेता तं कस्मै देवाय अर्पयिष्यामि इति पृच्छति स्म, तदा पिता क्रुद्धः भूत्वा प्रत्युवाच, "मृत्यवे त्वा ददामि" इति — मृत्यवे यमाय वा भवन्तं प्रयच्छामि इत्यर्थः।

© NCERT not to be republished

नचिकेता तर्हि यमलोकं गत्वा चिरप्रतीक्षां कृत्वा महाबलं देवं मिलितवान्। एकः प्रश्नः तस्य मनसि आसीत् - "शरीरस्य मृत्योः अनन्तरं किं भवति?" यमः उत्तरं परिहरितुं प्रयत्नं कृतवान्, परन्तु सः बालकः अडिगः अभवत् । आत्मानं वा सर्वभूतेषु निगूढमिति यमः प्रसन्नः। न जायते, न म्रियते; अमरः इति। एतत् गहनं ज्ञानं प्राप्य नचिकेता स्वपितुः समीपं प्रत्यागतवान्, यः पितुः आनन्देन स्वागतं कृतवान्।

गार्गी-याज्ञवल्क्य-संवादः

(बृहदारण्यकोपनिषद्)

एकदा एकः ज्ञानी राजा जनकः वाक्यार्थसभाम् आयोजितवान्, तत्र विजेत्रे च पुरस्कारं प्रदास्यतीति उद्घोषितवान्। याज्ञवल्क्याख्यः एकः प्रसिद्धः महर्षिः राज्ञः सभाम् आगत्य सभास्थान् सर्वान् विदुषः पराजितवान् यावता गार्गी, एका ऋषिका तं जगतः स्वरूपविषये प्रश्नान् नापृच्छत्। अन्ततो गत्वा यदा सा ब्रह्मणः स्वभावविषयेऽपि अपृच्छत्, तदा प्रश्नान् स्थगयितुं याज्ञवल्क्यः गार्गीम् आदिष्टवान्। परन्तु कियदनन्तरं गार्गी पुनः प्रश्नान् प्रारब्धवती, किञ्च याज्ञवल्क्योऽपि समाधानाय प्रवर्तितः - ब्रह्म किमिति, जगत् कथं सृष्टम् इति, इमाः ऋतवः, नद्यः, सर्वाः सृष्टाः कथं जाताः इत्यादिकं सर्वं व्याख्यातवान्।

© NCERT not to be republished

नेपाल)। तेषां प्रयुक्तानां स्रोतांशानाम् आधारेण तस्य जन्मवर्षस्य सटीकं विषये विद्वांसः बहुधा भिन्नानि निष्कर्षाणि कृतवन्तः। चतुर्थे अध्याये वयं ५६० ईपू वर्षं अनुमानितवर्षरूपेण चिनोमः । सर्वथापि अत्र अस्माकं कथायां तस्य कोऽपि भेदः नास्ति ।

यथा कथा कथ्यते तर्हि सिद्धार्थगौतमः प्रासादे रक्षितं जीवनं यापयन् वर्धितः । एकदा ऊनत्रिंशत्तमे (२९) वर्षे सः रथेन नगरेण चालयितुं याचितवान्, ततः जीवने प्रथमवारं एकं वृद्धं, रोगी, मृतशरीरं च दृष्टवान् स च **तपस्वीम्** अपश्यत् , यः प्रसन्नः शान्तः इव भासते स्म। एतत्तुभवम् अनुसृत्य सिद्धार्थः स्वपत्नीं पुत्रं च त्यक्त्वा प्रासादजीवनं त्यक्तुं निश्चितवान् । तपस्वीरूपेण पदातिना यात्रां कुर्वन् अन्यैः तपस्विनः विद्वान् च मिलित्वा मानवजीवने दुःखस्य मूलकारणं अन्वेषितवान् । बोधगया (अद्य बिहारे) पिपलवृक्षस्य अधः बहुदिनानि ध्यानं कृत्वा सः बोधं प्राप्तवान्; अविद्या (अविद्या) **आसक्तिः** च मानवदुःखस्य स्रोतः इति अवगत्य एतयोः कारणयोः दूरीकरणाय पद्धतिं कल्पितवान् ।

तपस्वी : कश्चित् यः कठोर-अनुशासनं करोति सः
उच्चतरं चैतन्यं प्राप्नुवन्तु।

आसक्तिः - कस्यचित् वा किमपि वा सह बन्धनस्य स्थितिः, प्रायः भावनायाः अथवा आदतेः माध्यमेन ।

सिद्धार्थः तर्हि 'बुद्धः' इति प्रसिद्धः अभवत्, यस्य अर्थः 'प्रबुद्धः' प्रबुद्धः वा ।

बुद्धः यत् साक्षात्कृतवान् तत् पाठयितुं आरब्धवान्, यत्र अहिंसस्य विचारः अपि अस्ति, यस्य अनुवादः सामान्यतया 'अहिंसा' इति भवति, परन्तु मूलतः तस्य अर्थः 'अक्षतिः' अथवा 'अक्षतिः' इति सः निष्कपटस्य आन्तरिकस्य अनुशासनस्य अपि आग्रहं कृतवान् । तस्य निम्नलिखितवाक्यं केवलं एतत् व्यज्यते-

"न जलेन शुद्धो भवति, यद्यपि बहवः जनाः अत्र
[पवित्रनद्यः] स्नानं कुर्वन्ति । एकः तु शुद्धः यस्मिन् सत्यधर्मः
वसति।
सहस्रगुणं रणस्थले सहस्रं जित्वा आत्मविजयः महत्" इति ।

भिक्षुः - यः पुरुषः जगति सामान्यजीवनं त्यक्त्वा समर्पयति स्वयं धार्मिकेषु आध्यात्मिकेषु वा कार्येषु। प्रायः भिक्षुः व्रतं करोति अर्थात् अनुशासितजीवनस्य कृते कठोरनियमानाम् अनुसरणं कर्तुं प्रतिबद्धः भवति ।

भिक्षुणी - स्त्री भिक्षुः

बुद्धः संघस्य स्थापनां कृतवान्, **भिक्षुणां** (तथा, पश्चात्, भिक्षुणीनां) समुदायः ये तस्य शिक्षायाः अभ्यासाय प्रसाराय च समर्पिताः आसन् भारते, खलु समग्रे एशियादेशे च तस्य प्रभावः अतीव आसीत्, यथा वयं पश्चात् आविष्करिष्यामः; अद्यत्वे अपि तत् ग्राह्यम् अस्ति।

एकं प्रस्तरचित्रम् - प्रायः अष्टादशशतकेभ्यः (१८००) वर्षेभ्यः प्राक् भगवान् बुद्धः शिक्षयतीति दर्शयति।

not to be republished NCERT

आगच्छन्तु, वयम् अन्विषामः

- उपर्युक्ते पटले बुद्धस्य चित्रणं कथमस्तीति विषये चर्चयन्तु।
- भारतस्य केषुचित् राज्येषु, अथवा अन्येषु केषुचित् देशेषु यत्र अद्यत्वे अपि बौद्धधर्मः प्रमुखः धर्मः अस्ति तस्य नामकरणं कर्तुं शक्नुथ वा? एतानि विश्वमानचित्रे प्लॉट् कर्तुं प्रयतध्वम्।

जैनधर्मः

महावीरस्य एकं पारम्परिकं चित्रम्

जैनधर्मोऽपि अन्यैका महत्त्वपूर्णा विचारधारा आसीत्, या हि तस्मिन्नेव काले प्रसिद्धा जाता, यद्यपि तस्य मूलं बहु प्राचीनम् अस्तीति तद्धर्मीयानां मतम्। सिद्धार्थगौतम इव राजकुमारस्य वर्धमानस्य जन्म षष्ठशताब्द्याः आरम्भे राजवंशेऽभवत्। तस्य जन्मभूमिः अद्यतनीयस्य विहारप्रदेशस्थस्य वैशालीनगरस्य समीपे आसीत्। त्रिंशत्तमे (३०) वर्षे सः स्वगृहं त्यक्त्वा आध्यात्मिकज्ञानान्वेषणाय गन्तुं निश्चितवान्। ततः परं द्वादशवर्षाणि व्याप्य कठोरानां तपसाम् अनुशासनानाञ्च अनुष्ठानात् परं 'अनन्तं ज्ञानम्' परमा प्रज्ञा च प्राप्ता तेन। तदनन्तरं सः 'महावीर' इति नाम्ना प्रसिद्धोऽभूत्, जैनधर्मस्य मूलोपदेशांश्च प्रसारयितुं प्रवृत्तो जातः।

मा विस्मरन्तु

'जैन' इति शब्दः जिनशब्दाद् आगतः, यस्यार्थो भवति 'विजेता' इति । एतेन न प्रदेशविजयं शत्रुविजयं च निर्दिश्यते, अपि तु अवहेलनेन, आसक्तिपरित्यागेन च सम्यग्ज्ञानप्राप्तिः बोध्यते।

जैनशिक्षायाः मुख्याः विषयाः तावत् - अहिंसा, अनेकान्तवादः, अपरिग्रहः इत्यादयः। बौद्धधर्मेण वेदान्तपरम्परया च सम्बद्धाः इमे विचाराः वस्तुतः भारतीयायाः संस्कृतेः

केन्द्रभूताः सन्ति। तत्र प्रथमं तावत् महावीरस्य वचनेन प्रदर्शितम्।

अन्तिमं पङ्क्तिद्वयं सरलभाषया वयं परिभाषयामः -

"सर्वे प्राणाः, विद्यमानाः, जीविताः, न अवहेलिताः भवेयुः, न हिंसेयुः, न दुरुपयोगाः स्युः, न पीडिताः भवेयुः, न च निष्कासिताः स्युः" इति।

- **अनेकान्तवादस्य** अर्थः 'न केवलं एकः' पक्षः दृष्टिकोणो वा। अर्थात् सत्यस्य अनेकाः पक्षाः सन्ति, येन केनापि वचनेन पूर्णतया वर्णयितुं न शक्यते।
- **अपरिग्रहस्य** अर्थः 'अस्वीकारः' इति, जीवनाय यावत् अपेक्षते ततः अधिकानां विषयाणाम् अस्वीकारः इत्यर्थः। जीवनयापनं विना अन्याभ्यः भौतिकीभ्यः सम्पत्तिभ्यः विरक्तिः उपदिश्यते।

जैनधर्मेऽपि मनुष्याद् आरभ्य अदृश्यजीवपर्यन्तानां सर्वेषां प्राणिनां परस्परं सम्बन्धं परस्परनिर्भरतां च आग्रहयति यतः ते परस्परं समर्थयन्ति, परस्परं विना जीवितुं न शक्नुवन्ति प्रकृति-वनस्पति-जन्तु-अध्ययनं कुर्वन्तः वैज्ञानिकाः पुनः पुनः एतत् गहनं सत्यं पुष्टिं कृतवन्तः।

जातककथा - आबालवृद्धानां भारतीयानाम् आनन्दप्रदा भगवतः बुद्धस्य पूर्वजन्मवृत्तान्तमूला कथा हि जातककथा इति कथ्यते। एतासु कथासु सरलभाषया रोचकवृत्तान्तैः जीवनोपदेशाः प्रदत्ताः।

प्रसिद्धायाम् एकस्यां कथायां बुद्धः एकस्य विशालस्य वानरसमूहस्य राजा आसीत्। दिव्यगन्धरसफलप्रदस्य विशालस्य वृक्षस्य समीपे निवसन्ति स्म। कश्चित् फलं न पलायितव्यम् इति वानरराजस्य निर्देशापि एकदा अधः धारायां

© NCERT not to be republished

पक्वं फलं पतितम्। प्रवाहेन वहितं जाले गृहीतं प्रासादं नीतम्। राजा तस्य रसेन एतावत् मुग्धः अभवत् यत् सः स्वसैनिकानाम् आज्ञां दत्तवान् यत् ते वृक्षात् आगतः वृक्षं अन्वेष्टुम्। दीर्घकालं यावत् अन्वेषणं कृत्वा ते एकं वृक्षं प्राप्तवन्तः, यस्य शाखायां वानराः क्रीडन्तः आसन्। सैनिकाः वानरान् आक्रमितवन्तः। वानरराजस्य समीपे वानराणां त्राणाय एकः एव मार्गः आसीत् - नदीं तीर्तुं तेषां साहाय्यकरणम्। परन्तु ते स्वयं तत् कर्तुं न अशक्नुवन्। तेभ्यः बृहत्तरः सन् वानरराजः परे तटे एकं वृक्षं गृहीत्वा स्वशरीरं सेतुरूपेण उपयोक्तुं दत्तवान् यद्यपि सः तस्मिन् क्रमे भृशं क्षतम् अभवत्, अन्ते च मृतः दूरतः दृश्यं पश्यन् राजा वानरराजस्य निःस्वार्थयाज्ञेन महतीं भावविह्वलः अभवत्। सः स्वप्रजानां विषये राजस्य भूमिकां चिन्तितवान्।

एकस्मिन् पाषाणपटले चित्रिता वानरराजस्य कथा (मध्यप्रदेशस्य भरहुत्-नगरे)

एका जैनकथा

रोहिनेयः असाधारणकुशलः चोरः आसीत् यः तं ग्रहीतुं सर्वान् प्रयासान् परिहरति स्म। एकं नगरं गच्छन् सः यदृच्छया महावीरस्य अज्ञानस्य साधारणजीवनात् मुक्तिं प्राप्तुं यत् प्रवचनं ददाति स्म तस्य कतिपयानि वाक्यानि अकस्मात् श्रुतवान्। नगरं प्राप्य रोहिनेयः ज्ञातः, गृहीतः च अभवत्। सः सरलकृषकस्य अभिनयं कृतवान्। एकः मन्त्री तस्य परिचयं स्वीकुर्वितुं बाध्यं कर्तुं चतुरं योजनां कृतवान्। किन्तु रोहिनेयः महावीरस्य वचनं स्मृत्वा मन्त्रिणः योजनां ज्ञात्वा पराजयितुं समर्थः अभवत्।

पश्चातापं कृत्वा रोहिनेयः महावीरं समीपं गत्वा अपराधं स्वीकृत्य चोरितं निधिं प्रत्यागत्य क्षमायाचत। सः भिक्षुः भूत्वा यस्मिन् भ्रमे निवसति स्म तत् अवगत्य उच्चतरज्ञानप्राप्त्यर्थं ध्यानं दत्तवान्।

कथायां सम्यक्कार्यस्य सम्यक्चिन्तनस्य च महत्त्वं दर्शितमस्ति, सर्वेषां द्वितीयः अवसरः भवितुमर्हति इति तथ्यमपि दर्शयति।

आगच्छन्तु, वयम् अन्विषामः

उपर्युक्तं (नवदेहलीस्थस्य जैनमन्दिरस्य) पटलम् अवलोकयन्तु। अत्र किं विशिष्टम् अस्ति? इदं चित्रं कान् सन्देशान् सूचयति?

विषयेऽस्मिन् चिन्तयन्तु

बौद्धधर्मयोः जैनधर्मयोः च अहिंसस्य अर्थः व्यक्तिविरुद्धं शारीरिकहिंसायाः निवृत्तिः अथवा पशुः। कस्यचित् प्रति दुर्भावनादिविचारे हिंसानिवृत्तिः अपि इत्यर्थः। यदि वयं सम्यक् अवलोकयामः तर्हि एतादृशान् नकारात्मकान् विचारान् लक्षयित्वा सकारात्मकविचारेषु परिणतुं शिक्षेम। कदाचित् एतादृशाः नकारात्मकाः विचाराः अस्माकं प्रति अपि निर्दिश्यन्ते!

उभयोः बौद्धजैनधर्मयोः भिक्षवः, कदाचित् भिक्षुण्योऽपि स्वस्वशिक्षायाः दूरं प्रसाराय भूमिं भ्रमितुं आरब्धवन्तः। केचन दूरस्थेषु नूतनानि मठानि निर्मितवन्तः, केचन शिलाखण्डेषु गुहासु च तपस्विजीवनं यापयन्ति स्म। पुरातत्त्वनिष्काषेषु तेषां मठानां बहवः लेशाः प्रकाशिताः, कदाचित् शिलाखण्डेषु गुहासु निवसतां, शिलाशय्यासु सुप्तानां च भिक्षुणां नामान्यपि प्रकाशितानि!

© NCERT not to be republished

महाराष्ट्रराज्यस्थस्य एलोराप्रदेशे प्राप्ताः शिलामध्यस्थाः छिन्नाः गुहाः, ये षष्ठशताब्द्याः दशमशताब्दीकालीनाः सन्ति। एषु गुहासु केषुचित् हिन्दु साधवः आसन्, केषुचित् बौद्धाः जैनाश्च सन्यासिनः सन्यासिन्यश्च अवसन्।

विषयेऽस्मिन् चिन्तयन्तु

आङ्ग्लभाषायां हिन्दुधर्मः, बौद्धधर्मः, जैनधर्मः, सिक्खधर्मः च प्रायः 'धर्माः' इति लेबलं प्राप्नुवन्ति। भवान् अवलोकयति यत् अस्माभिः एतत् पदं परिहृतं, 'विचारविद्यालयाः' (अस्मिन् अध्याये पश्चात्) 'प्रत्ययव्यवस्थाः' च प्राधान्यं दत्तवन्तः। यतो हि तेषां विद्यालयानां व्यवस्थानां च बहवः पक्षाः सन्ति, येषां अन्वेषणं वयं क्रमेण करिष्यामः - एकः दार्शनिकः पक्षः, एकः आध्यात्मिकः पक्षः, एकः धार्मिकः पक्षः, एकः नैतिकः पक्षः, एकः सामाजिकः पक्षः, कतिपयानि नामकरणार्थम् भारतीयसभ्यतायाः सन्दर्भे 'धर्म' इति शब्दः अतिशयेन सीमितः इति बहवः विद्वांसः सहमताः सन्ति।

तस्मिन् समये अन्ये अपि विचारविद्यालयाः आसन्। यथा, तेषु एकः 'चार्वाक' विद्यालयः (कदाचित् 'लोकयति' इति अपि) प्रसिद्धः अयं भौतिकः जगत् एव अस्ति, अतः मृत्योः परं जीवनं न भवितुम् अर्हति इति मन्यते स्म। अस्य विद्यालयस्य बहु लोकप्रियता न प्राप्ता दृश्यते, कालान्तरेण च अन्तर्धानं जातम्। बौद्धिक-आध्यात्मिक-प्रत्यय-व्यवस्थानां विस्तृत-विविधता आसीत् इति दर्शयितुं वयं तस्य उल्लेखं कुर्मः; जनाः स्वतन्त्राः आसन् यत् तेषां अनुकूलं किं चयनं कर्तुं शक्नुवन्ति स्म।

© NCERT not to be republished

यद्यपि वैदिक-बौद्ध-जैन-विद्यालयेषु महत्त्वपूर्णाः भेदाः आसन् तथापि तेषु धर्मः, कर्म, पुनर्जन्मः, दुःखस्य, अज्ञानस्य च अन्त्यस्य अन्वेषणं, अनेके महत्त्वपूर्णाः मूल्याः इत्यादयः केचन सामान्याः अवधारणाः अपि आसन् एषः एव वृक्षस्य 'कन्दः' अस्माभिः अयम् अध्यायः आरब्धः।

लौकिकानाम् आदिवासिनाञ्च मूलानि

एतावता अस्माभिः दृष्टानि सांस्कृतिकमूलानि अनेकेषु ग्रन्थेषु साधु प्रतिस्थापितानि सन्ति। भारतेऽपि समृद्धाः 'मौखिकपरम्पराः' अर्थात् प्रात्यहिकव्यवहारैः प्रसारिताः उपदेशाः अभ्यासाः वा लिखितान् ग्रन्थान् ऋते (वेदानां प्रसङ्गे) अस्ति। तेषु सामान्यजनैः प्रसारिताः अनेकाः लोकपरम्पराः, जनजातीयैः प्रसारिताः आदिवासिपरम्पराश्च सन्ति।

जनजातिः इति किम् ?

अस्याः सामाजिकसत्तायाः अनेकाः परिभाषाः सन्ति। अद्यत्वे मानवशास्त्रज्ञाः प्रायः जनजातिं सामान्यतः वंशीयपरम्परया, संस्कृत्या, भाषया च अवबोधयन्ति, एकस्य प्रमुखस्य अधीने निकटे वा सम्बद्धानां समुदायरूपेण निवसताम्, स्वसम्पत्तिम् अस्वीकुर्वतां परिवारानां कुलानां वा समूहः इति चिन्तयन्ति।

अत्र रोचकम् इदमस्ति यत् प्राचीने भारते 'जनजातिः' इति शब्दः एव नासीत्। जनजातयः केवलं भिन्नाः जनाः आसन्, ये विशिष्टे वातावरणे निवसन्ति स्म, यथा वनानि पर्वताः वा। भारतस्य संविधाने 'जनजातिः', 'जनजातीयसमुदायः' इत्यादीनां पदानां प्रयोगः कृतोऽस्ति।

आधिकारिकानाम् अधिनियमानुसारम् एकादशोत्तरविंशतिशततमे (२०११) वर्षे भारतस्य अधिकाधिकेषु राज्येषु पञ्चोत्तरसप्तशतं (७०५) जनजातयः प्रसारिताः आसन्, येषां जनसंख्याः प्रायः चतुरधिकैकशतं (१०४) मिलियन् सन्ति - आस्ट्रेलिया, ब्रिटिश् इत्यादीनां देशानां जनसंख्ययापि अधिकाः!

ऊनविंशत्यां (१९) शताब्द्यां ये जनजातीनाम् अध्ययनं कुर्वन्तः आसन्, ते मानवशास्त्रज्ञाः प्रायः तान् सभ्यजनापेक्षया 'आदिमाः' अथवा 'हीनाः' इतिरूपेण वर्णयन्ति स्म। परं तेषां जनजातीयसमुदायानां समृद्धायाः विस्तृतायाश्च संस्कृतेः गभीराध्ययनेन एतादृशाः पक्षपातयुक्ताः निर्णयाः प्रायः अपसारिताः सन्ति।

© NCERT not to be republished

[redacted]

लोक-जनजातीय-परम्पराणां, अस्मिन् अध्याये अस्माभिः उक्तानाम् प्रमुख-विचार-विद्यालयानां च मध्ये नित्यम् अन्तरक्रिया अभवत् उभयदिशि देवताः, अवधारणाः, आख्यायिकाः, संस्काराः च स्वतन्त्रतया आदानप्रदानं कृतवन्तः। यथा, परम्परानुसारं पुरी (ओडिशा) इत्यत्र पूजितः जगन्नाथः मूलतः आदिवासीदेवता आसीत्; भारते पूजितायाः मातृदेव्याः विविधरूपेषु अपि एतत्। केचन जनजातयः तु बहुकालपूर्वं हिन्दुदेवताः दत्तवन्तः, महाभारतस्य रामायस्य च स्वकीयानि संस्करणाः सन्ति। एतत् भारतस्य उत्तरपूर्वीयेभ्यः राज्येभ्यः तमिलनाडुपर्यन्तं सुष्ठु प्रसारितम् अस्ति।

[redacted]

एतावत्कालं यावत् एतादृशाः अन्तरक्रियाः कथं स्वाभाविकतया च अभवन्? अन्ते यतो हि लोक-आदिवासी-हिन्दु-प्रत्ययव्यवस्थासु बहवः समानाः अवधारणाः सन्ति। यथा त्रयोऽपि पर्वतनदीवृक्षवृक्षवनस्पतिपशव इत्यादयः प्रकृतेः तत्त्वानि, केचन शिलाः अपि पवित्राः इति गण्यन्ते, यतः तेषां सर्वेषां पृष्ठतः चैतन्यः अस्ति ननु जनजातयः सामान्यतया ताभिः प्राकृतिकैः तत्त्वैः सह सम्बद्धान् बहूनि देवतान् पूजयन्ति। तमिलनाडु-देशस्य नीलगिरी-जनानाम् टोडा-जनजातीनां कृते यथा (तेषु एकः दक्षिणतः चित्रे चित्रितः अस्ति) अस्याः पर्वतशृङ्खलायाः त्रिंशत् अधिकानि शिखराणि देवस्य वा देवीयाः वा निवासस्थानानि सन्ति तानि शिखराणि एतावन्तः पवित्राः सन्ति यत् तोडाः अङ्गुल्या दर्शयितुं परिहरन्ति।

परन्तु एतस्य देवतायाः बहुलतायाः अभावेऽपि हिन्दुधर्मस्य इव अनेकेषु आदिवासीसमूहेषु उच्चतरदेवत्वस्य परमजीवस्य वा अवधारणा वर्तते । यथा अरुणाचलप्रदेशस्य अनेकाः जनजातयः सूर्यस्य संयुक्तरूपं डोन्यिपोलो इत्यस्य पूजां कुर्वन्ति तथा च चन्द्रः यः पश्चात् परमदेवस्य उच्चतरपदवीं प्राप्तवान्। मध्यभारतस्य केषुचित् भागेषु खंडोबादेवस्य अपि

© NCERT not to be republished

एतत् । पूर्वभारते मुण्डा-सन्थल्-जनजातीयाः इत्यादयः सिंगबोङ्ग-इत्यस्याः परमदेवतां पूजयन्ति यया एतत् समग्रं जगत् निर्मितम् । अनेकानि अपि एतादृशानि उदाहरणानि सन्ति ।

भारतीयसमाजशास्त्रज्ञः आन्द्रे बेटेल् इत्यनेन एतस्याः स्थितिः एतेषु शब्देषु सारांशः कृतः।

> "भारतीये उपमहाद्वीपे सहस्राः जनजातयः इतिहासस्य आरम्भात् पूर्वं च स्वधर्म-प्रत्ययेषु, आचरणेषु च परस्परं प्रभावं कृतवन्तः। आदिवासीधर्माः हिन्दुधर्मेन प्रभाविताः इति सर्वत्र स्वीकृतम्, परन्तु हिन्दुधर्मः न केवलं स्वरूपपदे अपितु तस्य सम्पूर्णविकासकाले आदिवासीधर्मैः प्रभावितः इति अपि तथैव सत्यम्" इति।

स्पष्टतया अस्य दीर्घकालीनस्य अन्तरक्रियायाः परिणामः परस्परं समृद्धिः अभवत्। एवं प्रकारेण लोक-जनजातीय-प्रत्ययाः, व्यवहाराः च भारतस्य सांस्कृतिकमूलेषु गण्यन्ते। अग्रिमे अध्याये अस्य विषयस्य अधिकं विकासं करिष्यामः।

अग्रे गमनात् प्राग् ...

- वेदाः, भारतस्य सर्वप्राचीनाः ग्रन्थाः, बहूनां चिन्ताधाराणाम् उत्सभूताः। वेदान्तः योगश्च तासु चिन्ताधारासु अत्यन्तं प्रसिद्धौ स्तः।
- बौद्धधर्मः जैनधर्मश्च वेदानां प्रामाण्यम् अनङ्गीकुर्वन्तः सन्तः लोकप्रसिद्धानां मूल्यानाम् अभ्यासानां चोपरि प्राधान्यं न्यक्षिपन्।
- यद्यपि एतेषां शास्त्रपरम्पराणां विविधाः उपदेशाः पद्धतयश्च सन्ति, तथापि तेषां काश्चन धारणाः सामान्याः समानाश्च आसन्, यथा सर्वेषामेव मते जगत् दुःखमूलम् अस्ति, किञ्च इतः बहिर्गमनस्य मार्गः एव मोक्षः इति कथ्यते।
- जनजातीयानां विश्वासाः कलाश्च हिन्दुधर्मेण सह अधिकेषु स्थलेषु मिलिताः भवन्ति। उभयतः पार्श्वतः उन्मुक्ततया आदानं प्रदानञ्च प्रचलद् आसीत्। जनजातीयानां विश्वासपद्धतिषु भूमेः अत्यन्तं माहात्म्यम् अस्ति, सा च भूमिः शुद्धा पवित्रा चेति मन्यते। बहुत्र ते जनजातयः ईश्वरबुद्ध्या भूमेः पूजनं कुर्वन्ति।

© NCERT not to be republished

प्रश्नाः, क्रियाकलापाः परियोजनाश्च

१. यदि भवान्/भवती नचिकेताः भवति, तर्हि भवान्/भवती यमसकाशं किं प्रार्थयिष्यति? भवताम् उत्तरम् एकशतात् सार्धैकशतपरिमितेषु शब्देषु लिखन्तु।

२. बौद्धधर्मस्य कानिचन विशिष्टानि मतानि व्याख्यान्तु। तदुपरि संक्षेपतः स्वयं मतम् उपस्थापयन्तु।

३. भगवतः बुद्धस्य एकं मतम् अस्ति - "न जलेन शुद्धः भवति, यद्यपि बहवः जनाः अत्र [पवित्रनद्यः] स्नानं कुर्वन्ति" इत्यादिः। स्वस्य कक्षायाम् इदं मतं तथा सरलतया व्याख्यान्तु येन सर्वे छात्राः अस्य अर्थम् अवगच्छेयुः।

४. जैनधर्मस्य कानिचन विशिष्टानि मतानि व्याख्यान्तु। एतदुपरि संक्षेपतः स्वयं मतम् उपस्थापयन्तु।

५. द्वाविंशत्युत्तर-एकशततमे (१२२) पत्रे प्रदत्तम् आन्द्रे बेटेल्-महाभागस्य मतम् अवलोकयतु, व्याख्यातु च।

६. भवतः/भवत्याः स्वकीये धर्मे ये देवाः याः देवताश्च प्रसिद्धाः, तेषां तासां च एकां सूचीं निर्मान्तु, तैः देवैः ताभिः देवताभिश्च सम्बद्धान् उत्सवान् अपि तस्यां सूचौ लिखन्तु।

७. कक्षायाः कार्यक्रमरूपेण भवतां/भवतीनां प्रदेशे राज्ये वा स्थिताः द्वे तिस्रो वा जनजातीः चिन्वन्तु। तेषां जनजातीनां विश्वासपद्धतीनां कलानां च एकां सूचीं निर्मान्तु।

सत्यं वा असत्यं वा

१. वेदमन्त्राः तालपत्रेषु लिखिताः

२. वेदाः भारतस्य सर्वप्राचीनाः ग्रन्थाः

३. वेदे प्रोक्ते "एकं सद्विप्राः बहुधा वदन्ति" इति मन्त्रे आत्मनः ऐक्यं प्रतिपादितम्

४. बौद्धधर्मः वेदाद् अपि प्राचीनः

५. जैनधर्मः बौद्धधर्मस्य एका शाखा इव निर्गतः

६. उभौ बौद्धधर्मः जैनधर्मश्च सर्वेषां जनानां शान्तिपूर्णाम् अवस्थितिम् उपदिष्टवन्तौ, सर्वेभ्यः जीवितवंशेभ्यः हानिप्रदानञ्च निषिद्धवन्तौ।

७. जनजातीयानां विश्वासपद्धतिः आत्मसु निम्नस्तरीयेषु देवेषु सीमिता अस्ति।

कक्षायाः क्रियाकलापाः

१. एकां लघुनाटिकाम् आयोजयन्तु यत्र मृत्योः देवः यमः स्थास्यति, किञ्च तं परिक्रम्य बहवः नचिकेतसः स्थास्यन्ति, ये यमाय प्रश्नान् प्रक्षन्ति।

© NCERT not to be republished

वटवृक्षः इति सप्तमाष्टमाध्याययोः प्रदत्तानां विषयाणां कृते प्रदत्तः दृष्टान्तः, किञ्च भारतीयायाः सभ्यतायाः एकः उत्तमः प्रतीकश्च। अस्य बहुधा गभीराणि मूलानि, विस्तृताः शाखाश्च सर्वतः व्याप्ताः सन्ति। इमानि मूलानि बहुदूरं प्रदेशं यावत् व्याप्यानि भवितुम् अर्हन्ति, बहुकालान् यावत् स्थितानि च भवितुमर्हन्ति। अस्य वटवृक्षस्य अधीने नैकाः क्षुद्राः वृक्षाः पशवश्च आश्रयन्ते, वंशानि च वर्धयन्ति। अत्र नूतनानां मूलानां क्षेपणाय शाखाः अपि एकीकृताः। सामान्येन हिन्दुधर्मे, बौद्धधर्मे जैनधर्मे च वटवृक्षः पवित्रः इति अङ्गीक्रियते।